

Matanat Yakubkızı

<https://orcid.org/0009-0003-9507-0166>

Ph.D., Associate Professor, Leading researcher at the Folklore Institute of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Azerbaijan, matanatyakubqizi@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Yakubkızı, M. (2024). Yağmur Yağdırma ve Gün Çıkarma Ayinleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), 1127-1134.

Yağmur Yağdırma ve Gün Çıkarma Ayinleri

Öz

Kültür, kendi doğası açısından tarihseldir. Onun bugünü geçmişe dayanır ve aynı zamanda o, geleceğin temelini oluşturur. Kültür tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Dünyanın hiçbir yerinde medeniyetsiz bir halk olmamıştır, yoktur ve olamaz. Büyüklüğü veya küçüklüğü ne olursa olsun, dünyadaki tüm halklar kendi kültürlerini yaratmışlardır. Sosyal deneyimin bir nesilden diğerine aktarılması kültürün yardımıyla gerçekleşir. Bilginin mekân ve zamanda aktarımı hem manevi, hem de maddi kültürle açıklanmaktadır. Kültürün normatif yönünü yansıtan gerçeklerden biri de gelenek ve görenekler, örf ve adetlerdir. Gelenek ve görenekler nesilden nesile aktarılan davranışsal bir normlar sistemidir. Belli bir örnek biçimi alan örf ve adetler, daha dayanıklı bir karaktere sahip olup yüzyıldan yüzyıla devredilmektedir. Tarihsel olaylar ve tarihsel süreçler bazen gelenekleri etkileyerek bir takım değişikliklere neden olabiliyor. Bununla birlikte insanların hafızasındaki fosilleşmiş örnekler, eski insanın düşünce biçimini, yaşadığı ortamı, davranış kültürünün temel özelliklerini incelemek açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu örneklerde her milletin kendine has gelenekleri vardır.

Anahtar kelimeler: kültür, etnik köken, halk, sembol, simge

Rain and Sun Rites

Abstract

Culture is historical in its nature. Its present is based on the past and at the same time it is the basis for the future. The history of culture is as old as the history of mankind. There has never been, is not and cannot be a people without civilisation anywhere in the world. All peoples of the world, regardless of their size or smallness, have created their own culture. The transmission of social experience from one generation to the next takes place with the help of culture. The transmission of knowledge in space and time is explained by both spiritual and material culture. One of the facts reflecting the normative aspect of culture is traditions and customs, customs and traditions. Traditions and customs are a system of behavioural norms transmitted from generation to generation. Customs and traditions, which take the form of a certain example, have a more durable character and are passed on from century to century. Historical events and historical processes can sometimes affect traditions and cause some changes. However, fossilised examples in people's memory are of great importance in terms of examining the way of thinking of ancient people, the environment they lived in and the basic characteristics of behavioural culture. Because each nation has its own traditions in these examples.

Keywords: culture, ethnicity, people, symbol, icon

Giriş

Milli ahlaki değerler milletlerin kültüründe vücut bulan unsurlardır. Eski nesnelere ve onların üzerindeki resimler, herhangi bir figür, eski insanın düşünme biçimini incelememize olanak sağlar. Antik medeniyetin başlıca sanatsal özellikleri çeşitli sembol ve işaretlerdir. Herhangi bir varlığın, nesnenin simge olabilmesi için, ilkönce onun anlamının açık veya belirgin olması gerekir. Farklı kültürler bazen farklı simgesel anlam yükleri oluşturur (örneğin suyla ilgili simgeler vb.). Buna rağmen, dünyadaki tüm halklar için ortak sembol özelliği taşıyan kavramlar, nesnelere veya semboller de vardır (örneğin güvercin).

Kayaların üzerindeki resimler antik çağ insanının hayata ve doğaya dair düşüncelerini yansıtır. Eski insanın zihni doğa güçlerinin üstesinden gelmeye çalışır ve çoğu kez onun hayatı inancı, yaşam gücü buna bağlıdır. O, hayal gücüyle doğanın güçlerini etkileyebileceğine, onları bastırabileceğine ve onları belli bir şekle sokabileceğine inanıyordu (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, s. 410-411). Eski insan önce açıklıktan, daha sonra herhangi bir varlıkla, yaratıkla karşılaşmaktan ve hatta her hangi bir yerde yaşamaktan vs. korkar. Korku duygusu yaşadığında insan alışılmışın dışında, farklı biçim ve anlamlarda düşünmeye başlar. Gördüğü bir nesneyi alışılmışın dışında bir kısıma sokar, ona farklı giysiler giydirir, sembolize eder, bu davranışlarını ilkönce bir alışkanlığa ve daha sonra bu alışkanlıkları da bir geleneğe dönüştürür.

Bilindiği gibi, semboller her insanın göremediği bir perdedir, bu perdeyi kaldırmadan onun iç dünyasını görmek imkânsızdır. Bir kişinin gördüğü şeyler ve konular, olaylar, bunların görünüşleri ve tezahür biçimleri onun düşüncesi üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Her yeni insan, atasının, babasının yaşadığını farklı bir biçimde yaşar, ancak yine de orijinal içerik değişmez.

Antik binalar, kaya resimleri, eski objeler bu görüşümüzü bir kez daha doğruluyor. Çünkü bu örnekler tarihi yansıtan hayat gerçekleridir. Günümüze ulaşan bir binanın, ya da eski bir görselin sembolik kodu henüz ortaya çıkarılamamış olabilir. Ancak mevcut veriler bunların gerçekliğe dayandığını bir kez daha saptar (Biderman, 2007, s. 49). Bahsettiğimiz gibi her milletin kendine has gelenekleri vardır. Antik çağlardan bu yana, bu gelenekler, sözlü halk örnekleri de dâhil olmak üzere, çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Konuşulan her sözlü örneğin gücüne inanan eski insanlar, doğa güçlerini, doğa olaylarını kendi arzularına boyun eğdirmek için özel sözlü örnekler, büyüler yaratmışlardır. Tüm bu örneklerin temelinde gerçek hayatın gerçek olay ve nesnelere yer almaktadır. Bu gerçek hayat birimleri eski Dünya modelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla *bilinçlerde var olan eski Dünya modeli gerçek hayatın asıl gerçeklerini yansıtan fikirler toplusudur* dersek, yanılmış olmayız. Eski insanın hayat gerçeklerine ilişkin fikirleri, maddi ve manevi davranış biçimleri insanın beyin ürünü olan kozmolojik dünya modelinde sembolize edilir. Yağmur yağdırma ve gün çıkarma ritüelleri de aynı kozmogonik dünya modelinin benzer davranış biçimlerine ait örneklerdir. Şeki-Zagatala bölgesinde yaşayan çeşitli halkların ve etnik grupların kültürü, hem ortak Azerbaycan coğrafyasına benzeyen, hem de bazı yönlerden farklılaşan özelliklere sahiptir. Bu halkların ve etnik grupların belli bir ritüel oluştururken kullandıkları, kendilerine has özellikleri olabildiği gibi, onların birbirlerinden faydalanmış olmaları da mümkündür. Bu gerçek bir yandan her milleti diğerinden ayıran yönlerin oluşmasına yol açarken, diğer yandan da bireylerin düşüncelerinde çeşitlilik yaratmıştır. Her etnik grup kendi yaşam tarzına ve hane halkına özgü olan bir gelenek oluşturur. Gelenek ve göreneklerin uygulanması belli törenlerle ilişkilendirilmiş ve bu törenlerde belli bir özgünlük ortaya çıkmıştır. Bu özgünlük ve farklılık en çok ritüellerde belirgindir. Öncelikle ritüelden bahsetmekte fayda vardır: Ritüel, belirli bir töreni, dini veya geleneksel eylemi gerçekleştirmeyi amaçlayan ve belirli kurallara bağlı olan bir sosyal davranış biçimidir. Ritüel, birçok farklı kültür ve alanda kendini gösteren bir sosyal davranış biçimidir. Çeşitli törenler ritüelin gerçek örnekleridir. Ritüeller insanların hayatında önemli bir rol oynamakta ve

birçok kültürde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ritüel, belli jestleri, kelimeleri, eylemleri ve kimi zamanlarda bunların yanı sıra, saygı duyulan veya değer verilen nesnelere içeren eylemler toplusudur. Ritüel aracılığıyla insanlar bazı yüksek güçlerin ve ruhların varlığına ikna edildi. Ritüeller gelenek şeklini almış, bu davranışsal özellikler kuşaktan kuşağa aktararak devam ettirilmiştir.

Eski insanlarda bu gibi fikirler oluşmuştur ki, ritüellerin şekillendirdiği tabuları ihlal etmeleri halinde onlar Allah veya diğer ali güçler tarafından cezalandırılacaklar (Velikiye illyuzii nashego mira, 2014). Bu nedenle eski insanlar kuşaktan kuşağa, nesilden nesle çeşitli ritüelleri gerçekleştirmişlerdir. Örneğin dünyanın bazı yerlerinde evin çatısından yere su serperlerse, yağmur yağacağını düşünüyorlardı. Yağmur duası edip tarlalara su serperlerdi. Slav halkları mendili suyla ıslatıp ikonun altına koyarlardı. Tahıl sembolü olan "Jitnaya Baba"nın insanları hastalıklardan kurtaracağına inanıyorlardı. Kim ona, yani "Jitnaya Baba"ya taparsa, pek çok şeye sahip olabileceğine inanıyorlardı. Ayrıca onu yansıtan resimlerde yağmur damlası görüntüsünü de verirlerdi. Böyle bir inanışları da vardı ki, "yağmur yağarsa, mahsul bol ve bereketli olur" (Sheynina, 2003, s. 140). Şeki-Zagatala bölgesinde yaşayan Udiler kuraklık zamanında yağmur yağdırmak için kurban keser, yetimlere adak adarlardı. Aynı bölgede yaşayan Lezgiler ise yağmur yağdırmak için Salah Dede adlı evliyanın hırkasını suya koyarlardı. Hırka (xırka) kutsal hesap edilmesi nedeniyle, bu giysi Şeki-Zagatala bölgesinde tam olarak yağmur getirme töreninde kullanılmıştır. Yukarıda adı geçen Salah baba isimli bu kişi muhtemelen tasavvuf sahibi olmuş ve belli bir mezhebi temsil etmiştir. Başka bir örnek verelim: Anneler bebeklerini ağlamaları için tarlanın kenarına bırakırlardı. Çocuk ağlıyorsa, acıkmıştır, demektir. Allah çocuğun sesini duysun, aç olduğunu bilsin ve yağmur yağdırsın. Burada çocuk yağmura ve suya susamış toprağın, gözyaşları ise yağmurun simgesidir. Dünyanın susuzluğu, yeryüzüne Allah'ın yağmur, su indirmek yoluyla onu doyurması, susturması, aslında, aç çocuğun Anası tarafından emzirilerek doyurulması, susturulması, gözyaşının durdurulması gibi simgelenmiştir.

Başka bir kaynakta Halacı adındaki bir göle giderken ve göle varmak üzereyken insanların kürklerini çıkarıp ters şekilde giydikleri anlatılmaktadır. İnsanlar doğanın güçlerini sihirle, yani kürk astarı giyerek etkileyebileceklerine inanıyorlardı. Bu türden olan inanış örneklerinde, ters giyinmek öteki dünyaya, yani "hithonik dünyaya" geçişle ilişkilendiriliyor. Profesör Beydili'nin belirttiği gibi, öteki dünyayı temsil eden "hithonik bölge", aslında "karakterin kendi tenini sihirli bir şekilde değiştirmesi şeklinde kendini gösterir". Beydili'nin fikrinde nehir diğer dünyaya ait varlık ve yaratıkların bulunduğu yer, onlarla temas yeri olarak nitelendirilmektedir. Nehir diğer

dünyaya giden yol üzerinde bir sınır işlevi görebilir. Aynı zamanda kötü bir gücün, yeraltı iblisin de yeri olabilir. Burada, diğer dünyayla sınırı simgeleyen Halacı Gölü'dür. Aynı araştırmasında Beydili bun da vurgulamış: yağmur namazına katılanların kıyafetlerini ters giyme geleneği Başkurdistan kabileleri arasında da uygulanıyordu (Beydili, 2003, s. 109-361). Bazen "Peşapay şarkıları" söylerlerdi (bu şarkılara "yağmur dileyen" şarkılar denirdi). Bir çocuğun "Peşapay şarkıları" söylemesi için "Peşapay" yaparlarmış. Bu çocuğun üzerine paçavradan elbiseler dikip giydirirlerdi. "Peşapay"ı çay, gölbaşına götürür, üzerine su serperler ve yağmur dileyen şarkılar söylerlerdi. Bu şarkılar yağmur yağınca kadar devam ederdi. Şeki-Zagatala bölgesinde yaşayan bazı köylerin sakinlerine göre, Tufan gölünden su alıp nehir suyuna kattıklarında, üç, dört gün yağmur yağıyordu. Ya da yağmur yağsın diye, Hazret Baba'nın taşını suya koyarlardı.

Kutsal bir yerden su getirip çayın suyuna katmak veya bir taşı getirip suya koymanın özel bir sembolik anlamı vardır. Her iki durumda da, "*Eski Türk inanışlarında su ve yağmur hayatın kaynağı, bereketi sayılmıştır*" (Rzasoy, 2015, s. 212). Kuraklık olduğu zaman köyün mollası köyün muhtarına gider, kurban keser, ardından Kur'an ayetleri okur ve beyaz taşları kırıp nehre atardı. Bahsettiğimiz metinlerden yola çıkarak *su, yağmur, taş, taşın beyazlığı vb. araçlar, eski köklere dayalı olan farklı sembolik anlamlara sahiptir* sonucuna varabiliriz. Şeki-Zagatala bölgesinde yağmur yağdırmak gibi, güneş çıkarmak için de çeşitli ritüeller gerçekleştirirlerdi. Şiddetli yağmur yağdığında onu durdurmak için Allah'a dualar ediyor, kurban kesiyor, yetim ve dullara adak adarlardı.

Yağmur ve güneş ışığı için Allah'a dua etmek amacıyla düzenlenen törenlerin merkezinde, Prof. S. Rzasoy'un dediği gibi, hacet dileme ayini yer almaktadır. Yani Allah'a dualar etmek yolu ile kolaylıklar, ruzi ve bereket elde etmek amacı ön sıralardadır (Rzasoy, 2004, s. 17). Şeki-Zagatala bölgesinde yağmur yağdırmak için yağmuru simgeleyen "erişte" ve güneş çıkarmak için güneşi simgeleyen "makhara" (maxara) pişirilirdi. Erişte şekli yağmuru, makhara şekli ise güneşi simgelemektedir.

Slavlarda pişirilen *blin* herkesin beklediği Güneş'in sembolüdür. Slavlar bu blini tadarak güneşin gücünü ve sıcaklığını kazanacaklarına inanıyorlardı (Roshal', 2008). Güneş, tükenmez enerjisi ile tüm toplumlarda doğurganlığın, verimliliğin ve kutsal gücün simgesi haline gelmiştir.

Şeki-Zagatala bölgesinde çok yağmur yağdığında 7 damdan 7 damla yağmur suyu alıp bir tencerede kuruyana kadar kaynatırlardı. Eski insanlar, suyun kaynatılıp kurutulmasıyla yağmurun duracağına inanıyorlardı. Aynı inancın kısmen farklı bir şekli daha vardır ve bunun daha sonraki

dönemlere ait olduğu ihtimal oluna bilir: yağmurun durdurulması, evin 4 köşesinden düşen yağmur suyunu bir kâseye döküp kuruyana kadar kaynatmak yoluyla da yağmurun duracağına inanıyorlardı. İnancın bu şeklinin dört köşeli evlerin inşa olunmağa başladığı, daha sonraki dönemlere ait olduğu kesindir.

Yağmur yağdırmanın aksine, güneşi çıkarma ritüellerinin de yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Çok yağmur yağdığına Lezgiler "Alapex" adı verilen ve Güneş'i çağtırmaktan oluşan özel bir tören düzenlerdi. Bu törene sadece kadınlar katılırdı. Bir oyuncak bebek yapar, ona kırmızı bir eşarp takarlar ve onu ev ev gezdirirlerdi. Eski insanların düşüncesine göre Güneş bir kızdır. Bu nedenle Güneşi kırmızı, güzel ve çekici renklerin yardımı ile çağtırmak mümkündür. Bu törenin kökeninde Güneş ile ilgili eski inançlar yer almaktadır.

Eski insanlar Güneş'i hayat veren Tanrı olarak görüyor, ona tapıyor ve farklı yakarışlar yolu ile fedakârlıklarda bulunuyorlardı . Eski Mısır'da Güneşin tanrılar kozmogoni ile direkt bağlı olduğu düşüncesi hâkimdi ve yaratılışta onun önemli bir rol oynamış olduğu düşünülmekteydi. Bu insanlar için güneş, dünyanın iyi güçlerinin temsilcisi ve koruyucusuydu (Fontana, 2011). Bu nedenle aralıksız yağmur yağdığına ve güneş görünmeyince, eski insanlar güneşin kötü güçler tarafından engellendiğini düşünmüşler ve bu kötü güçleri kovmak için hep birlikte savaşmış, çeşitli ritüeller uygulamışlardır.

Slav halkları, Güneş'i simgeleyen, kaşı olmayan, yalnızca bir gözü olan ve elinde sekiz köşeli bir çark, tekerlek olan bir oyuncak bebek yaparlardı. Onu ellerinde taşıyarak tüm köyü, obayı dolaşırlardı. Onların düşüncesine göre, Güneş de onların dolaştığı her yere gelecek ve kendi ışığı, sıcaklığı ile her kese ve her şeye hayat verecektir. Kırmızı eşarplı bu oyuncak bebek, elbette, bir kıızı, bir kadını temsil ediyor. Kırmızı renk bu oyuncak bebek kızının özelliğidir. Eski insanlar Güneş'i bir kız, bir kadın olarak hayal ettiği için aracı olarak kırmızı eşarplı bir oyuncak bebek kullanırlardı. Prof. Seyfeddin Rzasoy kırmızı rengin (Güneş rengi) ritüel-mitolojik düşünce modelinde dünyanın kadınlarla - dişil başlangıcıyla - bağlantısını gösteren bir renk olduğunu vurgulamaktadır (Rzasoy, 2015, s. 105). Dünyanın bazı halklarında Güneş, erkekliğin başlangıcıdır. Güneş sembolü on iki güç sembolünden biridir. Bazı kültürlerde yaratıcı enerjinin ana sembolüdür. Güneş genellikle Tanrı'nın kendisini veya onun kutsal gücünü temsil eder. Hatta eski astronomik göstergelere göre Güneş, Kozmosun sembolik merkezi veya kalbi olarak gösteriliyordu. Güneş, bir ısı kaynağı olarak sonsuz gençliği, bir ışık kaynağı olarak ise insan düşüncesini simgeliyordu. Batı ülkelerinde Güneş, bazen elde tasvir edilmiştir. Güneş bununla kralın heybetini simgeliyordu (Sergeyev, 2015, s. 47). Gün doğumu ve gün batımına dair

düşünceler insanı düşündürmeden edemiyor. Örneğin dünya halkları arasında horoz doğan Güneş'i, Ra zirvedeki Güneş'i ve Osiris batan Güneş'i simgelemektedir. Eski Mısırlılara göre horoz şahin şeklindeki gökyüzü tanrısıdır, onun gözlerinden biri güneş diğeri ise aydır. Güneş "dünyanın kapısı", sonsuz yaşamın eşiğidir (Ozhegov, 2000, s. 8). Amerika Kızılderilileri Güneş'i evrensel gökyüzünün kalbi olarak görüyorlardı. Bazı kabilelerde Güneş, dişi bir başlangıç olarak görülüyordu. Bazıları Ay'ı bir erkek, Güneş'i ise onun karısı olarak görüyordu. Güneş dansı onlar için en önemli ritüellerden biriydi. Keltlerde Güneş dişi başlangıç olarak kabul ediliyordu. Zerdüştlükte Güneş'in kanatlı diski Ahura Mazda'yı simgelemektedir. Yunan dünyasında, Mezopotamya dâhil, eski Doğu devletlerinde, birinden intikam almak istiyorlarsa, güneşe yemin ederler ve güneşe dua ederlerdi. Her Hintli, günlük işine başlamadan önce güneşe dua ederdi. Bazı görüntülerde Güneş'i siyah renkle çizilir ve beyaz bir arka plan üzerinde tasvir ediliyordu. Genellikle kara Güneş, yılanların ve yeraltı varlıklarının sembolüdür. Beyaz (sarı) Güneş ise, horoz, kartal ve ejderhanın sembolüdür. Örneğin Peru'da Güneş'i simgelemek amacıyla yüzü altın çember şeklinde olan bir adam tasvir edilmiştir. Amerika'da yaşayan Azteklerin Güneş'i bir kartal olarak hayal etmeleri çok ilginçtir. Yükselen kartalı gün doğumu olarak sembolize etmişler, gün batımı ise alçalan kartal gibi verilmiştir.

Sonuç

Bütün bu düşünceler ve hayaller güzel sanat örneklerine, heykellere, ev eşyalarına, sözlü halk örneklerine yansıyor. Bu veriler bazında bahse konu örneklerin hangi döneme ait olduğunu ve hangi amaçla oluşturulduğunu kabaca tespit edebiliyoruz. Söylenenlerden hareketle, yaratılan her bir örneğin temelinde, bazıları hariç, gerçek hayattan faktörlerin bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz ve aşağıda sıralanan sonuçlara varabiliriz:

1. Herhangi bir eşyanın, nesnenin veya kavramın sembole dönüşebilmesi için onun geçek hayatta önemli bir role ve anlama sahip olması gerekir. Bunun yanı sıra, bahse konu sembol-nesnenin özel bir kapasiteye veya sihirli güce sahip olduğuna ilkin inanın yaranması gerekmektedir. İnsan kendini inandırmak yolu ile en korkunç hastalıkların üstesinden geldiği gibi, temasta olduğu en basit nesneye dahi sihirli güç kazandırabilir.

2. Ayın, gelenek ve ritüelin oluşabilmesi için, en azından her hangi bir nesnenin ve onunla ilgili bir davranış biçiminin, en azından bir kez, her hangi bir müşkülü çözmesi veya çözmüş olduğuna inancın ya da bununla ilgili bir ihtimalin oluşması gerekir. Bir insanın zor anda elini bir

nesneye sürüp “beni koru” dediği zaman, içinde bulunduğu korkudan azat olduğunu veya bu korkunun azaldığını düşünmesi bu yolda atılmış önemli bir adımdır.

3. Benzer bir korku sardığında, yani aynı durumda aynı nesne ve onunla ilgili aynı davranış şeklini tekrarlamak, artık bir ayinin, geleneğin veya ritüelin oluşturulması sürecinin ta kendisidir. İnsan kendini inandırdığı bir şeye, diğerlerini de çok kolaylıkla inandırabilir.

4. İnsanların karşısında belli bir nesne ile ilgili belli bir davranış biçiminin sergilenmesi yolu ile bunu seyreden insanların beyninde “*bu davranış belli bir korkuyu önledi*” duygusu oluşturmak veya sadece böyle bir şüphe uyandırmak “*ayin, gelenek ve ya ritüel artık vardır*” anlamına geliyor. Başka bir deyişle, ayin, gelenek veya ritüel gerçek veya olağan hayat hadiselerine olağanüstü yöntem ve usullerle etki veya tesir biçimidir.

Kaynaklar

Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). 3 cildə, 3 cild, Şərq-Qərb.

Bəydili, (Məmmədov) C. (2003). *Türk mifoloji sözlüyü*. Elm.

Biderman, G. (2007). *Entsiklopediya simvolov*. G. M. Biderman. M. Prosveshcheniye.

Fontana, D. (2011). *Taynyy yazyk snovideniy. Klyuch k zagadkam podsoznaniya*. Kontent.

Ozhegov, S. I., Shvedova N. ya. (2000). *Tolkovyy slovar' Az*.

Roshal', V. M. (2008). *Entsiklopediya simvolov*, Sankt-Peterburg.

Rzasoy, S. (2004). *Oğuz mifinin paradiqmaları*. Səda.

Rzasoy, S. (2015). *Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi (“Əsli və Kərəm” və “Dədə Qorqud”)*. Elm və təhsil.

Sergeyev, V. I. (2015). *Lingotaktika, lingotaktika i lingotaktika*. Izd-vo Chuvash.

Sheynina, Ye.YA. (2003). *Entsiklopediya simvolov*. Ye.YA. Sheynina. - M. OOO. Izdatel'stvo AST. Trosing.

Velikiye illyuzii nashego mira. (2014). *Tayny, simvoly i znaki mirovoy istorii*. M. Riderz Dayzhest,